

Dopad COVID-19 pandémie na náboženskú výchovu a religiózný rozvoj detí

Dana HANESOVÁ, Libny H. DUBREUZE SR

Abstrakt

Účelom tohto príspevku je prezentovať výsledky skúmania vplyvu pandemických opatrení na religiózný rozvoj detí, konkrétne aké mali pandemické opatrenia v rokoch 2020 a 2021, počas ktorých boli zatvorené slovenské školy a výučba niektorých predmetov, ako náboženská výchova, úplne eliminovaná, dopad na religiózne uvažovanie a prežívanie detí mladšieho školského veku. Výskum realizovaný prostredníctvom projektívnej metódy medzi cca 300 deťmi ukázal, že poklesla intenzita detského používania religiózneho jazyka (zmienky o Bohu, Ježišovi, anjeloch, démonoch, pekle, nebi) ako aj náboženských symbolov a vonkajších symbolov, ale na druhej strane sa rozvinulo sa detské oceňovanie konkrétnych medziľudských vzťahov a ľudských vlastností.

Kľúčové slová: náboženská výchova, COVID-19 pandémie, religiózný, morálny, rozvoj, deti

Abstract

The purpose of this paper is to present the results of research into the impact of pandemic measures on the religious development of children, specifically what the impact of the pandemic measures in 2020 and 2021, during which Slovak schools were closed and the teaching of some subjects, such as religious education, was completely eliminated, was on religious thinking and religious experiences of younger school age children. Research carried out using the projective method among about 300 children showed that the intensity of children's use of religious language (mentioning God, Jesus, angels, demons, hell, heaven) as well as religious symbols and extrinsic rituals decreased, but, on the other hand, children's appreciation of specific interpersonal relationships and human qualities developed.

Keywords: religious education, COVID-19 pandemic, religious, development, moral, children

Účelom tohto príspevku je prezentovať výsledky skúmania vplyvu pandémie COVID-19 na priebeh náboženskej výchovy. Zároveň nás zaujímalo, aké mali pandemické opatrenia, počas ktorých boli zatvorené slovenské školy v rokoch 2020 a 2021, dopad na religiózne uvažovanie a prežívanie. Zvlášť treba podotknúť, že hoci sa počas lockdownov síce vyučovalo cez online platformy, toto sa netýkalo, alebo len do malej miery, výchovných predmetov, vrátane náboženskej výchovy. Na tie nebolo dostatok priestoru v skrátanom rozvrhu základných a stredných škôl.

Náboženská výchova (NV) je školský predmet rozvíjajúci detskú morálnu, religiozitu a spiritualitu. Hĺbka, smer a intenzita naplňovania cieľov náboženskej výchovy ako školského predmetu sa značne líšia v závislosti od typu náboženskej výchovy v rôznych krajinách. Náboženská výchova je zásadne dôležitá v rozvoji každého človeka a je nesporným dôkazom výkonu práva na náboženskú slobodu a slobodu svedomia. Ide o chránené právo vo všetkých európskych demokraciách a iných demokraciách po celom svete. V druhej polovici 20. storočia sa v Európe vyvinuli dva komplementárne modely náboženskej výchovy – nekonfesionálny a konfesionálny (Hull, 1999; Hanesová, 2006; Schreiner, 2013).

Konfesionálny model, praktizovaný v polovici štátov EÚ vrátane SR, vyučuje konkrétne náboženstvo (či už širšie ponímané – napr. protestantské, kresťanské, alebo aj užšie ponímané konfesionálne podľa jednotlivých registrovaných cirkví a náboženských spoločností). Inými slovami, uvádza deti 'do' konkrétneho náboženstva s cieľom podporiť ich osobnú angažovanosť v danej konfesionálnej viere prostredníctvom cieľen „užšie“ nábožensky zameranej výučby (napr. kresťanskej, moslimskej, alebo dokonca aj humanistickej). Tento model je typický pre väčšinu postkomunistických krajín strednej a východnej Európy, kde predstavuje určitý 'dôkaz' náboženskej slobody po rokoch ideologickej indoktrinácie obyvateľstva. Napríklad v Rumunsku náboženská výchova „prizýva žiakov k reflexii, sebaspytovaniu, priamemu osvojovaniu si morálnych hodnôt... k vytvoreniu solidarity medzi členmi komunity a k utváraniu autentického svedomia... Pre rumunskú spoločnosť ako celok morálno-náboženské vzdelávanie zabezpečuje prístup k vlastnej spiritualite" (Croitoru a Munteanu 2014, s. 2156).

Od prvého desaťročia 21. storočia sa v Európe čoraz viac rozširuje nekonfesionálny model NV. Zvyčajne je povinnou súčasťou širšieho bloku spoločensko-vedných predmetov, prípadne aj samostatným povinným predmetom (napr. v Anglicku) pre všetkých žiakov, keďže ponúka informácie 'o' náboženstve, resp. o rôznych náboženstvách, ktoré dané školské authority pokladajú za potrebné pre vytváranie globálnych interkultúrnych, spirituálnych a aj iných prierezových kompetencií občanov 21. storočia. Podporuje tiež učenie

sa 'od' iných náboženstiev prostredníctvom uvažovania o rôznych náboženských hodnotách. Cieľom tohto typu NV je prispieť k rozvoju duchovnej kompetencie detí do takej miery, aby pomohla deťom napredovať v poznaní a chápaní sveta, v schopnosti obdivovať a ctíť si ľudí a rôzne súčasti života (napr. prírodu), prípadne upozorňuje aj na potenciál najvyššej transcencie z pohľadu rôznych náboženstiev (Hull 1999). V niektorých štátoch v štátnych školách koexistujú obe verzie NV.

Nedávne globálne zmeny všeobecne v spoločnosti, ako je masívna imigrácia, nárast násilia a xenofóbie, začali viesť k postupnému zblížovaniu vyučovacích metód používaných v rôznych modeloch NV na celom svete (Kay 2001; Schreiner 2013). Úlohou oboch NV je nielen ponúknuť oboznámenie sa s faktami o náboženstve, ale prehĺbiť celkovú duchovnú kompetenciu detí, vrátane vzájomného rešpektu a tolerancie voči iným náboženstvám (Schreiner 2001; TOLEDO 2007), na ktorú predtým kládol dominantný dôraz predovšetkým nekonzfesionálny model.

Na Slovensku od r. 1993 nesie hlavnú zodpovednosť za rozvoj detskej morálky, religiozity a spirituality dva alternatívne školské predmety, z ktorých si rodičia musia vybrať jeden: (a) konfesionálne orientovaná náboženská výchova (ktoré cca od r. 2004-2005 si majú právo zabezpečovať nielen veľké, tzv. ľudové cirkvi, ale akákoľvek štátom registrovaná cirkev, a to na základe profesionálne vypracovaných učebných osnôv, schválených Ministerstvom školstva) a (b) nábožensky neutrálny predmet s názvom etická výchova (detailnejšie in Hanesová, 2005). Obe sú financované štátom a kontrolované štátnou inšpekciou vo veci dosahovania vzdelávacích výstupov vo vzdelávacej oblasti Ľudia a hodnoty v rámci Štátneho vzdelávacieho programu. Podľa neho je cieľom NV „formovať náboženské myslenie, svedomie, náboženstvo a osobnú vieru detí ako osobný prejav náboženského myslenia a integrálnu súčasť ľudskej identity“. Čo sa týka smerovania k duchovnej kompetencii – na rozdiel od Anglicka, kde spirituálny rozvoj je už desaťročia explicitným cieľom Národného kurikula (spolu s rozvojom kognitívnym, morálnym a sociálnym), v slovenskom štátnom kurikule sa pojem „duchovný“ spomína len raz v súvislosti s budovaním a pestovaním duševnej, duchovnej a sociálnej dimenzie mládeže (ŠPÚ 2011).

Náboženská výchova v SR počas pandémie COVID-19

Počas pandemických lockdownov boli školy v SR zatvorené zo zdravotných dôvodov. Školy museli úplne prejsť na skrátený rozvrh online vyučovania, čo malo za následok, že vyučovanie niektorých predmetov bolo veľmi obmedzené

a prakticky prerušené. Náboženská výchova (NV) a etická výchova (EV) na Slovensku, ako aj vo viacerých ďalších krajinách s konfesijným typom RE, patrili medzi predmety najviac limitované zmenami, ktoré si pandémia vyžiadala. Napriek tomu sú v týchto krajinách NV aj EV dôležitými činiteľmi pre rozvoj morálky a religiozity detí a do určitej miery aj ich spirituality v školskom kontexte. To vyvoláva vážnu otázku – malo obmedzenie NV počas niekoľkých mesiacov v dôsledku pandémie negatívny vplyv na morálny, náboženský a duchovný vývoj malých detí? Zatiaľ je príliš skoro vedecky dokázať príčinnú súvislosť medzi pandemiou a fenoménom tak zložitým, akým je vývin detí. Samozrejme, okrem prerušeného vyučovania NV je potrebné zvážiť aj ďalšie dôležité faktory, ktoré mohli mať negatívny vplyv na náboženský a duchovný vývin detí, napr. vzťahy, komplikované rodinné situácie, najmä ak bol rodič zamestnaný v kritickej infraštruktúre, a preto sa vyskytli problémy súvisiace so starostlivosťou o deti.

Spolu s USA, Kanadou, Brazíliou, Lotyšskom a Tureckom sa Slovensko zaradilo do piatej skupiny krajín s najväčším počtom týždňov, počas ktorých boli školy úplne zatvorené (nad 41 týždňov) (UNESCO 2020). NV v školách bola obmedzená na maximálnu možnú mieru v dôsledku lockdownov počas oboch vln pandémie COVID-19. Ministerstvo školstva výslovne trvalo na online výučbe predovšetkým hlavných predmetov, ktorých deficit by mohol ovplyvniť budúce dosiahnuté vzdelanie študentov, akými sú najmä matematika, jazyky alebo prírodné vedy. Ostatným predmetom, ktorých hlavnou úlohou je zvyšovanie zručností alebo schopností detí (napr. telesná výchova, hudobná výchova, výtvarná výchova, NV a EV), nebola venovaná žiadna oficiálna pozornosť (Štátny pedagogický ústav 2021). Ich vyučovanie záviselo od iniciatívy učiteľov. Školské systémy, v ktorých má NV štatút povinne voliteľného predmetu, nevytvorili v online školskom kurikule pre tento predmet primeraný priestor z dôvodu skráteného času na vyučovanie. Na jar 2020 sa NV na Slovensku prakticky prestalo vyučovať; podobný scenár sa do istej miery opakoval aj v zimných mesiacoch obdobia 2020–2021. Na základe rôznych indícií z rozhovorov s triednymi učiteľmi 6–8-ročných detí po oboch vlnách pandémie sa slovenskí náboženskí pedagógovia začali pýtať, či zatvorenie alebo obmedzenie vyučovania NV počas pandémie mohlo mať vplyv na rozvoj morálnej a duchovnej dimenzie osobnosti dieťaťa.

Výskum zmien v religióznych a morálnych predstavách detí pred, počas a po pandémie

Na základe vyššie predstaveného problému a otázky o vplyve pandemických opatrení na rozvoj detí sme sa rozhodli prispieť aj naším čiastkovým výskumom k hľadaniu odpovedí na tento problém. Naším výskumným problémom sa teda stal nedefinovaný dopad pandémie predovšetkým na morálny a religiózny rozvoj detí, a našou otázkou: Dá sa ukázať na rozdiel medzi morálno-religióznym, príp. spirituálnym prežívaním a uvažovaním detí pred, počas 1. vlny a po 2. vlne pandémie COVID-19? Predpokladali sme, že pandémia zasiahla do rozvoja detí v týchto troch spomínaných dimenziách života detí v negatívnom zmysle.

Výskumnou metódou, ktorú sme použili, bola určitá variácia projektovej metódy, ktorá umožňuje nepriamo zisťovanie určitých ľudských vlastností, konceptov a pod, a to prostredníctvom kresby a slovno-asociačný text (Gavora, 2010). Deťom boli zadané určité koncepty, najmä koncept dobra a zla, ku ktorým sa mali vyjadriť svojou vlastnou kresbou príp. slovne. Ich koncepty vyjadrené prostredníctvom ich vlastnej projekcie boli následne analyzované, kategorizované a vyhodnotené.

Základná výskumná vzorka pozostávala z cca 500 detí vo veku 6-8 rokov, navštevujúcich náboženskú výchovu, v rámci oslovených základných škôl. Výskumnú vzorku získanú dostupným výberom následne tvorilo 300 detí. Výskum prebiehal od r. 2014, údaje vybrané pre túto štúdiu sú z r. 2017, 2020 a 2021.

Výsledky výskumu a ich interpretácia

Pre účely tohto príspevku vyberáme z rozsiahlych výskumných výsledkov niekoľko oblastí dopadu pandémie na detskú spiritualitu, morálku aj religiozitu. Zámerne budeme hovoriť o všetkých troch týchto dimenziách detskej osobnosti súčasne, pretože v cieľoch predmetu náboženská výchova sa v podstate všetky tieto tri oblasti prelínajú, čoho dôkazom sú aj detské predstavy o dobre a zle.

Detské asociácie dobra a zla s nadprirodzeným svetom či bytosťami

Asociácie s dobrom zahŕňali pojmi ako Boh, Ježiš, anjel, nebo. Asociácie so zlom obsahovali najmä slová satan, démon, čert. V tejto kategórii detských asociácií boli zaznamenané najvýraznejšie rozdiely medzi obdobiami pred a po pandémie. Naša hypotéza sa v tomto bode potvrdila. Dá sa povedať, že počas pandémie deti menej často spomínali nadprirodzené bytosti ako svoju predstavu

dobra alebo zla. V prípade konceptu „dobrý“ bol tento pokles najzreteľnejší v prvom ročníku. Zo 40% asociácií dobra a zla s duchovným bytosťami pred pandémiou klesol tento počet na nulu v prvej pandemickej vlne a na 8 % v r. druhej vlne pandémie. V druhých ročníkoch ich počet klesol na polovicu a medzi prvou a druhou vlnou nebol veľký rozdiel. V treťom ročníku, opäť v prvej vlne, túto kategóriu uviedlo vo svojich asociáciách len 1 % detí, aj keď v roku 2017 to bolo 21 %. Zníženie o polovicu bolo evidentné aj v druhej vlne pandémie.

Podobný trend sme pozorovali aj v súvislosti s pojmom zlo. Počas prvej vlny klesol počet detských asociácií v prvých ročníkoch z tretiny z celkového počtu pred pandémiou na nulu. Nulový výskyt počas prvej vlny sa objavil aj v treťom ročníku; v druhom ročníku klesol ich počet z 21 % na 6 %. Údaje z druhej vlny tiež ukazujú pokles na pätinu v prvých ročníkoch, na polovicu v druhých ročníkoch a na štvrtinu v tretích ročníkoch. Vo všetkých skupinách žiakov sa podobný model poklesu opakoval v oboch vlnách, najmasovejšie v prvej vlne, kedy boli zatvorené školy v celej krajine a online výučba ešte nebola plne zavedená. Vyučovanie NV bolo úplne eliminované. Počas druhej vlny sa situácia zopakovala najmä na štátnych školách.

Vynára sa otázka, prečo deti vo svojich výpovediach počas prvej vlny pandémie takmer vôbec nespomínali pojmy ako Boh, anjel či nebo. Aj keď sme v našom výskume neskúmali príčiny, tieto výsledky môžu naznačovať, že deti jednoducho neboli vyučované o týchto javoch – najmä pre nedostupnosť NV. Okrem zrušenia NV na školách bola minimálne jedna rovnako vážna príčina poklesu religiozity detí: zatváranie kostolov a vylúčenie možnosti fyzickej účasti na bohoslužbách, aj keď neskôr bol možný prechod na nejakú online formu bohoslužieb (aj detských). Obe tieto okolnosti však mali za následok, že viaceré deti ostali mimo vyučovania o Bohu, nebi a iných transcendentných otázkach, prinajmenšom oveľa menej často než pred pandémiou napr. na cirkevných bohoslužbách, ale najmä na hodinách NV. Ich vystavenie náboženskému diskurzu a náboženskému učeniu bolo radikálne obmedzené, nemali veľa šancí rozšíriť si náboženskú slovnú zásobu. Deti oveľa viac venovali pozornosť situáciám „tu a teraz“ a oceňovali krásu všedných vecí (napr. pomáhať matke umývať riad).

Počas druhej vlny bol pokles o niečo menej výrazný (napr. na štvrtinu z predpandemického stavu v treťom ročníku), čo mohlo byť spôsobené buď snahou učiteľov v cirkevných školách aspoň sa s deťmi modliť alebo rozprávať o duchovných témach cez občasné online triedne stretnutia a začať tak upriamovať svoju pozornosť na Boha, alebo vďaka zvýšenej informovanosti niektorých rodičov, ktorí si situáciu uvedomili a začali sa viac zaujímať o to, ako nahradiť deficit školskej NV a návštevu kostola v životoch ich detí. Niektorí

autori uvádzajú veľký význam rodinnej modlitby v budovaní duchovného života detí (Hooton 2014).

Detské asociácie dobra a zla so symbolmi a ľudskými vlastnosťami

Aj keď sme v našej analýze rozdelili asociácie s ľudskými vlastnosťami a asociácie so symbolmi, ktorými deti vyjadrovali dobro a zlo, do dvoch rôznych kategórií, pri ich interpretácii je možné ukázať na určitú súvislosť v intenzite označovania dobra a zla ako symbol a ako ľudskú vlastnosť. Pred pandémiou prváci často vyjadrovali dobro kresbou symbolov lásky, šťastia, priateľstva, radosti (rôzne druhy srdc – čisté, dobré, čisté, biele; smajlíky, slniečka, darčeky) a zlo symbolmi zlých postojov nenávisť, ubližovania druhým – najmä kresbou smutných tvári a rôznych druhov srdc – zlých, špinavých, čiernych, červených). V roku 2020 predstavovali 39 % zo všetkých asociácií v prvých ročníkoch. Tieto zistenia sú v súlade s Fowlerovou charakteristikou 6-ročných detí, u ktorých sa religiozita dosť intenzívne prejavuje najmä pripútanosťou k symbolom viery. Čím boli deti staršie, tým menej symbolov sa objavovalo v ich projekciách; najmenej sa objavilo v treťom ročníku počas pandémie (1995).

Na druhej strane bol znižujúci sa počet asociácií detí s týmito symbolmi vyvážený zvyšujúcimi sa počtami (zväčša) verbálnych asociácií s ľudskými vlastnosťami, ktoré deti vyjadrovali prostredníctvom podstatných alebo prídavných mien (láska – láskavý, hrdý – hrdosť a pod.). Medzi dobrými vlastnosťami jednoznačne dominovala láska, ale aj láskavosť, čestnosť, odvaha. Počas pandémie deťom pribudla láskavosť, vernosť, veselosť a radosť, spravodlivosť, starostlivosť, zodpovednosť, pravdovravnosť, obetavosť, úprimnosť, pracovitosť, milosť, milosrdenstvo, láska, láskavosť, ochota, skromnosť, pokora, spokojnosť s materiálnymi vecami. Pred pandémiou si prváci a druháci nespájali zlo so žiadnymi negatívnymi ľudskými vlastnosťami. Počas pandémie túto kategóriu uviedli v takmer 10% asociácií prváci a druháci a v 18 % tretiaci. Spomínali negatívne ľudské črty, akými sú lenivosť, namyslenosť, chamtivosť, nevera, pýcha, chamtivosť, sebeckosť, nedôvera, bezohľadnosť, tvrdosť. Ak zhrnieme výsledky v týchto dvoch kategóriách, v údajoch z dvoch pandemických vln je badateľný odklon od tradičných symbolov (srdce, úsmev) používaných na vyjadrenie medziľudských vzťahov a na druhej strane zvýšené vedomie nevyhnutnosť asociovať dobro a zlo so špecifickými ľudskými vlastnosťami, ktoré si človek všíma najmä v situáciách dlhšieho, hlbšieho kontaktu s človekom. Môže to byť jeden z dopadov spoločenských lockdownov alebo karantény v rodinách.

Detské asociácie dobra a zla s náboženskými rituálmi a osobnou náboženskou vierou

Počas pandémie sa znížil aj počet asociácií dobra s náboženskými rituálmi a osobnou náboženskou vierou vo všetkých ročníkoch (u prvákov z 8 % na 2 %, u druhákov z 11 % na 2 % a najmä u tretiakov z 26 % v roku 2017 na 6 % v roku 2020 a 8 % v roku 2021). Dopad skutočnosti, že boli počas pandémie bola eliminovaná NV v školách ako aj katechéza v cirkvách, sa prejavil v neprítomnosti asociácií dobra u detí s vonkajšími náboženskými aktivitami, ako je účasť na bohoslužbách (na rozdiel od 5 – 7 % vyjadrení pred pandemiou). V prípade asociácií so zlom boli evidentné intenzívnejšie zápasy detí so špecifickými pokušeniami správať sa zle (t. j. s hriechom). Počas pandémie však asociácie, ktoré deti predsa len spomenuli, poukazovali na hlbšie vnímanie religiozity, a to tým, že častejšie spomínali osobnú modlitbu, poslúchanie a chválenie Boha a čítanie Biblie.

Diskusia a záverečné odporúčania

Otázka, ktorú sme si v našom výskume položila, znela: Do akej miery sa počas pandémie posunula religiozita, morálka a spiritualita detí? Pozrime sa bližšie na každú z týchto dimenzií u skúmaných detí:

Religiozita

Najväčšie posuny v chápaní dobra a zla pred a počas pandémie nastali v oblasti religiozity – smerom k zníženiu jej intenzity. Zdá sa, že počas pandémie došlo k akejsi stagnácii v religióznom vývoji detí – respondentov nášho výskumu. Na druhej strane existujúce asociácie detí odhaľujú, že hoci ich počet klesol, predsa len deti aj počas pandémie mali osobné náboženské skúsenosti a potreby. Otázkou je, do akej miery možno hovoriť o posunoch v religiozite a do akej miery sú pozorované rozdiely spôsobené len zníženým ‘vystavením náboženským rečiam’, na základe ktorých teda deti aj častejšie alebo menej často opakovali to, čo počuli. Ak by sme chceli exaktne zistiť a kvantifikovať rozdiel medzi skutočným stavom skutočnej náboženskej viery detí a dopadu ich zníženého vystavenia NV a náboženskému jazyku, bol by potrebný ďalší výskum, napríklad podrobnejšie rozhovory s deťmi – podobne ako v prípade svojho výskumu morálnych a spirituálnych hodnôt realizoval psychiater Coles (1990).

Morálny rozvoj

Výsledky nášho výskumu odhaľujú nárast povedomia detí o morálnych ľudských kvalitách a ľudskom správaní voči ostatným počas pandémie. Vzrástol počet asociácií dobra a zla s ľudskými vlastnosťami a ľudským morálnym

správaním sa, čo môže byť vplyvom intenzívnejších vzťahov s najbližšími rodinnými príslušníkmi počas pandémie a naliehavej potreby vytvorenia pravidiel správania v domácnosti. V prípade asociácií so zlom pred pandemiou sa deti viac zaoberali všeobecne odsúdeniahodnými udalosťami (vojny, terorizmus, lúpeže, vraždy), počas a po pandemií išlo najmä o mikro-situácie v mikro-vzťahoch (s rodičmi, súrodencami). Opäť by sa dalo na základe zistení v našej vzorke konštatovať, že vedomie detí o prepojenosti kvalitného života so správaním sa iných ľudí k nim a ich voči iným ľuďom a reflexia naplnenia potrieb dobrých vzťahov sa prehĺbili alebo zintenzívnili. Rozšírený rozsah morálnych vzťahov súčasných detí k ďalším aktuálnym problémom v spoločnosti podčiarkol potrebu venovať pozornosť interkultúrnej, environmentálnej a ľudskoprávnej výchove. V našej vzorke deti ukázali, že intenzívnejšie ako v minulosti vnímajú nielen ekologické dobro a zlo, ale aj spravodlivosť či nespravodlivosť v medziľudských vzťahoch a empatiu k doteraz nepovšimnutým skupinám ľudí.

Spiritualita ako blaho a 'spojenie' s inými ľuďmi

Detské asociácie počas pandémie poukazovali na zvýšenú potrebu detí byť v spojení s inými ľuďmi, a to celkom prakticky, napríklad tým, že pre nich urobia niečo dobré alebo sa niečomu dokážu vyhýbať. Aj tu sa ukázalo, že vzťahy sú kľúčovým prvkom detskej spirituality (Hay a Nye, 2006). Zjavný bol aj rast sebareflexie a uvedomenia si dobra, najmä s ohľadom na potreby sebaaprijatia a spojenia so sebou samým. Povzbudzujúce je aj zistenie, že dnešné deti si oveľa viac cenia vzťahy s inými ľuďmi než materiálne veci. Preukázali tiež nárast prepojenosti s okolitým svetom, ktorý deti v roku 2017 výslovne nespomínali (ako krása, príroda, svetlo, domovina, možnosť hrať sa s niekým, porozprávať sa s niekým, zabezpečenie bývania, jedla), ďalej pozitíva, ktoré v ich životoch predstavuje zdravotnícky personál, ako sú lekári a sestry, vakcíny; ale aj čítanie kníh, škola, školstvo a učitelia). Asociácie detí s dobrom naznačujú, že deti aj uprostred pandémie vnímali svoje duchovné potreby, uvažovali o duchovných hodnotách a mali rôzne duchovné skúsenosti.

Akú úlohu zohralo obmedzenie výučby NV v dôsledku pandémie v týchto zistených posunoch, najmä v zníženej miere religióznych asociácií s dobrom a zlom v rokoch 2020 a 2021? Podľa viacerých autorov zohráva NV v školách jedinečnú úlohu v osobnom, náboženskom, morálnom a duchovnom rozvoji detí, najmä pri riešení sociálnych konfliktov (Cordero et al. 2021). „Morálno-náboženská výchova predstavuje podporu prirodzeného smädu človeka po nájdení seba samého. Má centrálnu miesto v učebných osnovách, pokiaľ ide o jeho vzdelávací potenciál; môže mať veľký prínos pri formovaní rozvíjajúcej sa osobnosti žiakov v súlade s večnými, Bohom inšpirovanými

hodnotami“ (Croitoru a Munteanu 2014, s. 2161). Významnú úlohu v rozvoji detí mladšieho školského veku zohrávajú najmä náboženské príbehy. Podľa Colesa tieto príbehy pomáhajú deťom „pozerať sa dovnútra aj nahor“, a preto sú „inšpirujúce – podnecujú ich myseľ k ďalším myšlienkam a fantázii a pomáhajú im stať sa dospeljšími, kontemplatívnejšími a istými samými sebou“ (Coles 1990, s. 121).

Pretože deti boli počas pandémie vystavené len minimálnej expozícii či vplyvu náboženskej výchovy, náboženským príbehom a tiež náboženskému ‘jazyku’ v dôsledku obmedzenej alebo úplne deficitnej náboženskej výchovy, mohla by existovať priama súvislosť medzi týmto faktom a zisteniami zníženej religiozity alebo aspoň zníženej intenzity asociácií detí s religióznymi a duchovnými pojmami, ako aj zníženého používania náboženského jazyka zo strany detí. Na druhej strane sa počas pandémie zvýšil počet detských asociácií s morálkou a nenáboženskou spiritualitou. Vnútorne potreby detí po kvalitných medziľudských vzťahoch a pokojnom živote na našej planéte sa zintenzívnili, čo naznačuje možné dôležité odporúčanie pre školy v prípadnom ďalšom období pandémie, ako aj po pandémii. Zdá sa, že zmeny v spôsobe života v minulom roku v dôsledku pandémie podnietili u detí proces reinterpretácie zmyslu a účelu dobra v ich realite – materiálnej (fyzická prítomnosť v škole alebo kostole, vzdialenosť od blízkeho príbuzného) a duchovnej (rastúci význam dobrých vzťahov k ľuďom, prírode a svetu, ako aj rast ich transcendentných schopností vnímať dobré úmysly, krásu, priateľstvo, lásku). Dáta získané z nášho výskumu možno teda vysvetliť aj ako výsledok takto chápaného aktívneho procesu rekonštruovania naučených pojmov deťmi (Pusztai a Demeter-Karászi 2019).

Výsledky výskumu v niekoľkých kategóriách tiež naznačujú, že rodičia počas pandémie viac zasahovali do vzdelávania svojich detí ako predtým. Ako vidno z detských kresieb morálneho správania, deti počas lockdownov či domácej karantény boli pod väčším vplyvom rodičov (najmä počas sociálneho dištancovania). Viacerí rodičia venovali svojim deťom a formovaniu ich charakteru väčšiu pozornosť, toto však nemožno tvrdiť o ich religióznom vplyve. Kresby detí z viacčlenných rodín demonštrujú vplyv rodičov na vzťahy detí s ich súrodencami. V mnohých rodinách museli deti viac pomáhať a učiť sa robiť domáce práce alebo aktivity s rodičmi, ako sú šport alebo výlety do prírody, a tieto požiadavky mali silný vplyv na morálku a sekundárne aj na duchovné skúsenosti detí. Na dôležitosť vplyvu rodičov na morálny vývoj detí počas pandémie poukázal aj iný výskum pandémie: „Pre rodičov je veľmi dôležité venovať pozornosť morálnemu vývinu svojich detí, najmä počas pandémie Covid-19 pandémie. Rodičia, ktorí počas pandémie Covidu venovali menej pozornosti svojim deťom, si postupne uvedomujú, aké dôležité je venovať svojim deťom primeranú pozornosť.“ (Susanto a Suyadi 2020, s. 358).

Použitá literatúra

COLES, Robert. 1990. *The Spiritual Life of Children*. Boston: Houghton Mifflin.

CORDERO, Rafael López, GARZÓN, Francisca Ruiz, MARTINEZ, Lourdes Medina, and OLMOS-GÓMEZ, María del Carmen. 2021. Religion: Interrelationships and Opinions in Children and Adolescents. *Interaction between Age and Beliefs*. *Religions* 12: 357.

CROITORU, Ion, MUNTEANU, Heliana. 2014. The Moral-religious Education—A Support of Self-conscience Training. *Procedia—Social and Behavioral Sciences* 116: 2155–63.

FOWLER, James W. 1995. *Stages of Faith. The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. San Francisco: Harper.

GAVORA, Peter a kol. 2010. *Elektronická učebnica pedagogického výskumu*. [online]. Bratislava : Univerzita Komenského, 2010. Dostupné na: <http://www.e-metodologia.fedu.uniba.sk/> ISBN 978–80–223–2951–4

HANESOVÁ, Dana. 2005. *Náboženská výchova v školách*. Banská Bystrica: PF UMB.

HANESOVÁ, Dana. 2006. *Náboženská výchova v Európskej únii*. Banská Bystrica: PF UMB.

HAY, David, NYE, Rebecca. 2006. *The Spirit of the Child. The Revised Version*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

HOOTON, Christopher C. 2014. Parents as Spiritual Directors: Fostering the Spirituality of Early Elementary-Aged Children. In *Exploring and Engaging Spirituality for Today's Children: A Holistic Approach*. Edited by La Verne Tolbert. Eugene: Wipf & Stock, pp. 105–15

HULL, John. 1999. Spirituality, Religion, Faith: Mapping the Territory' Youth and Policy. *The Journal of Critical Analysis* 65: 48–59.

KAY, William K. 2001. Epilogue II. In *Towards Religious Competence: Diversity as a Challenge for Education in Europe*. Edited by Hans-Günter Heimbrock, Christoph Th. Scheilke and Peter Schreiner. Münster: LIT, s. 268–69

PUSZTAI, Gabriella, DEMETER-KARÁSZI, Zsuzsanna. 2019. Analysis of Religious Socialization Based on Interviews Conducted with Young Adults. *Religions* 10: 365

SCHREINER, Peter. 2001. Towards a European Oriented Religious Education. In *Towards Religious Competence: Diversity as a Challenge for Education in Europe*. Edited by Hans-Günter Heimbrock, Christoph Th. Scheilke and Peter Schreiner. Münster: LIT.

SCHREINER, Peter. 2013. Religious education in European context. *HERJ Hungarian Educational Research Journal* 3: 5–15.

SUSANTO, Eri, SUYADI, Suaydi. 2020. The Role of Parents' Attention in the Moral Development of Children in the Amid of COVID-19 Pandemic. *Jurnal Ilmiah Sekolah Dasar* 4: 355–559

Štátny pedagogický ústav. 2011. ŠVP—Štátny vzdelávací program. Clovek a hodnoty [Humans and Values]. Bratislava: Štátny pedagogický ústav. Valid from 1st September 2011. Available online: <https://www.statpedu.sk/sk/svp/statny-vzdelavaciprogram/svp-druhy-stupen-zs/clovek-hodnoty> (accessed on 12 July 2021).

Štátny pedagogický ústav [National Institute for Education]. 2021. Metodické usmernenie k obsahu a organizácii výchovno-vzdelávacieho procesu v základných školách [Methodical Guidelines for the Content and Organization of the Educational Process in Primary Schools]. Február 8. Available online: <https://www.ucimenadialku.sk/usmernenia/rozhodnutia-a-usmernenia-vcase-covid-19/metodick%c3%a9%20usmernenie02-2021.pdf> (accessed on 18 May 2021)

TOLEDO. 2007. Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools. Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. Available online: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/e/29154.pdf> (accessed on 13 July 2021).

UNESCO. 2020. Education: From Disruption to Recovery. Available online:
<https://en.unesco.org/covid19/educationrespons>

Prof. PaedDr. Dana Hanesová, PhD., Libny H. Dubreuze Sr.